

SƏNƏDLƏRİN REKVİZİTLƏRİNİN İCRA OLUNMASININ XRONOLOJİ ARDICILLIĞININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNİN BƏZİ METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: : sənədlərin texniki ekspertizası, rekvizitlər, xronoloji ardıcılıq, kəsişən cizgilər, metodlar, metodikalar, metodologiya, texniki vasitələr

Key words: technical examination of documents, requisites, chronological order, intersecting lines, methods, methodologies, methodology, technical tools

Anahtar kelimələr: belgelerin teknik incelenmesi, gereklilikler, kronolojik sıra, kesişen çizgiler, yöntemler, metodolojiler, metodoloji, teknik araçlar.

Məhkəmə-istintaq və ekspert təcrübəsi son illərdə cinayət işlərinin istintaqında, mülki, inzibati və kommersiya xarakterli mübahisələrin məhkəmə həllində sənədlərin texniki-kriminalistik ekspertizaların təyini və aparılması hallarının sabit artma meylləri ilə xarakterizə olunduğunu, bir sıra cinayətlərin (qanunsuz və yalançı sahibkarlıq, saxta müflisləşmə, saxta kredit və ya hesab kartlarını və ya başqa ödəniş sənədlərini hazırlama, saxta pul və ya qiymətli kağızlar hazırlama, narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri əldə etmək hüququ verən reseptləri saxtalaşdırma, sübutları saxtalaşdırma, vəzi-fə saxtakarlığı və s.) açılması və istintaqında, mülki mübahisələrə məhkəmə baxışında bu növ ekspert tədqiqatlarının nəticələrinə əsaslanan və sübut növü olan ekspert rəylərinin rolu və əhəmiyyətinin artdığını göstərir.

Məlum olduğu kimi, kriminalistik ekspertizalar sinfinin ənənəvi cinsinə aid edilən və iş üçün əhəmiyyət kəsb edən halların, faktiki məlumatların müəyyənləşdirilməsinə istiqamətlənən sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizası sənədin hansı üsulla hazırlanmasının, məzmununun dəyişdirilməsi üsulunun, sənədin ilkin vəziyyətinin, hazırlanma vaxtının, hazırlanmasında istifadə edilən alətlərin, vasitələrin, ləvazimatların və materialların müəyyən edilməsi və sair kimi məsələlərin həlli məqsədilə aparılır [1; s.307].

Tədqiqat obyektlərindən asılı olaraq sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının sənədlərin blanklarının; möhür, ştamplər, ştempellərin; sənədlərin əvvəlki məzmunlarının dəyişdirilməsi faktının; sənədlərin görünməyən mətnlərinin; sənədlərin hissələrinin xronoloji ardıcılığının və onların hazırlanma vaxtının; kompüterlərin çap məhsullarının; zədələnmiş (kəsilmiş, yanmış və s.) sənədlərin; imzaların texniki tədqiqi; pul və qiymətli kağızların tədqiqi; təkrar yapışdırmanın; sənədin materiallarının (kağız, rəng, yapışqan və s.); yazı alətinin tədqiqi; sənəddə olan fotosəkillərin tədqiqi və sair kimi növləri fərqləndirilir [4; s.92]. İ.S.Abbasova, sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının həll etdiyi əsas məsələləri daha yığcam şəkildə formulə edərək bu məsələlər kompleksinə sənədlərin hazırlanması üsulunun və vaxtının; sənədlərin tam və ya qismən saxtalaşdırılmasının, həmçinin onun ayrı-ayrı rekvizitlərinin - imza, möhür və ştampların (surətinin) saxtalaşdırılmasının; saxtalaşdırılmış və ya zədələnmiş sənədlərin məzmununun və xarici görünüşünün bərpa edilməsi, eləcə də görünməyən yazıların; sənədin materiallarının və ya onun icra edildiyi texniki vasitənin qrup mənsubiyyətinin müəyyən olunması və eyniləşdirilməsini aid edir [1; s.313].

Sənədlərin hazırlanması vaxtının, sənəd rekvizitlərinin icra olunmasının xronoloji ardıcılığının müəyyən olunması sənədlərin texniki-kriminalistik tədqiqatının ən mürəkkəb,

bəzən isə həlli mümkün olmayan məsələlərinə aiddir [29; s.186-188]. F.Q.Aminev də sənədlərin texniki ekspertizası sahəsində mövcud olan ən aktual problemlərdən birinin sənədlərin hazırlanması vaxtının müəyyən edilməsi ilə bağlı olduğunu, bu problemin həlli zəruriliyi sənəddə göstərilən tarixlə digər rekvizitlər, həmçinin istifadə olunan yazı alətləri və materialları arasında uyğunsuzluğun aşkar edilməsi zamanı yarandığını göstərir.

Xüsusi ədəbiyyatda bu problem müxtəlif illərdə L.N.Viktorova, T.İ.Safronenko, E.V.Trosman, Q.S.Becanişvili, V.B. Daniloviç, A.A.Onişenko, M.V.Toropova, O.A.Barinova və bir çox digər tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, problemin ayrı-ayrı aspektlərinə məqalələr, metodiki vəsaitlər həsr olunmuş, metodiki yanaşmalar işlənilib hazırlanmış, dissertasiya işləri müdafiə olunmuşdur [7; s.180-184].

Sənədlərin hazırlanmasının nisbi və mütləq vaxtının müəyyən edilməsi diaqnostik tədqiqatdır [19; s.41]. M.H.Mustafayevin qeyd etdiyi kimi, məhkəmə ekspertizasında, o cümlədən sənədlərin texniki ekspertizası sahəsində aparılan diaqnostik tədqiqata “obyektin xüsusiyyətləri və vəziyyətinin müəyyən olunması; baş vermiş hadisənin hallarının aydınlaşdırılması; məlum faktlar arasındakı səbəbli əlaqənin müəyyən edilməsi daxildir” [1; s.168]. Qeyd edək ki, sənədlərin rekvizitlərinin icra olunma ardıcılığının, yəni sənədlərin hazırlanmasının nisbi vaxtının müəyyən edilməsi mürəkkəb əks diaqnostik məsələlərə - nəticədən səbəbə doğru hərəkətlə xarakterizə olunan məsələlər kateqoriyasına aiddir [27, s.19].

Ə.Məlikov və N.Pənahov qeyd edirlər ki, “sənədlərin rekvizitlərinin bir-birinə nisbətə icra olunması zamanına, yəni onların icra olunmasının ardıcılığına nisbi vaxt deyilir. Sənədin rekvizitlərinin icra olunmasının ardıcılığının müəyyən edilməsi məsələsi cizgilərin qarşılıqlı yerləşməsi əsasında təyin olunur, yəni kəşişən sahədə onlardan hansı birinci, hansı isə sonradan icra olunub (məsələn, möhür əksi ilə imzanın kəşişdiyi yerdə ilkin imza icra olunub üzərindən möhür əksi vurulub). Tədqiqatın aktuallığı onunla bağlıdır ki, bəzi hallarda

boş vərəqdə möhür və ya ştamplə əksi vurulur, sonradan isə həqiqətə uyğun olmayan mətn əlavə olunur. Bu halda məhkəmə və hüquq- mühafizə orqanlarına sənədlərin saxta olub- olmamasını aşkarlamaq üçün mətnin və möhür əksinin icra olunmasının xronoloji ardıcılığının müəyyən edilməsinə dair ekspertizanı təyin etmək zərurəti yaranır” [2; s.79].

Məhkəmə-istintaq və ekspert təcrübəsi sənədin hissələrinin, yəni onun ayrı-ayrı rekvizitlərin hazırlanmasının xronoloji ardıcılığının, sənədlərin hazırlanma vaxtının tədqiqinə istiqamətlənən sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizası icraatı qarşısında aşağıdakı sualların qoyulduğunu göstərir: sənədin rekvizitləri (imza, möhür əksi, mətn) eyni vaxtda, yoxsa müxtəlif vaxtlarda icra olunmuşdur; sənədin üzərindəki mətn (imza, möhür əksi) həmin sənəd qatlandıqdan sonra və ya əvvəl icra olunmuşdur; sənəddə olan bütün yazılar eyni vaxtda, yoxsa müxtəlif vaxtlarda icra olunmuşdur; sənədin icra olunmasının nisbi müddətini müəyyən etmək mümkündürmü, mütləq müddət müəyyən oluna bilərmi; sənədin icra olunduğu vaxt, onun kağızının, blankının, yazı materiallarının istehsal olunduğu vaxta uyğun gəlirmi və s. [3, s.27-28].

V.L.Popov qeyd edir ki, cinayətlərin istintaqında, mülki mübahisələrə məhkəmə baxışında qarşıya çıxan aktual problemlərdən biri də müxtəlif obyektlərin, o cümlədən maddi sübutlar qismində çıxış edən sənədlərin hazırlanma vaxtının müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Bir qayda olaraq istintaqı və məhkəməni sənədin hansı zaman kəsiyində hazırlandığı, onda öz əksini tapan qeydlərin məhz sənəddə göstərilən tarixdə icra edilib- edilməməsi, sənədin rekvizitlərinin hansı ardıcılıqla icra olunduğu maraqlandırır [22; s.167-168].

Sənədlərdə rekvizitlərin hazırlanmasının nisbi vaxtının müəyyən edilməsi məsələsinin mühümlüyü və aktallığını təkcə postsovet deyil, həm də qərb ölkələrində bu məsələnin həlli metodikalarının, metodoloji yanaşmaların işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsinə böyük diqqət yetirilməsi də göstərir [26; s.51-99].

M.V.Toropova qeyd edir ki, sənədlərin rekvizitlərinin kriminalistik tədqiqinə

istiqamətlənən sənədlərin texniki ekspertizasının imkanları tədqiq olunan rekvizitlərin xassələrindən asılıdır – rəng, morfologiya, işıq şüalarını udmaq və əks etdirmək qabiliyyəti, lüminessensiya, həlledicilik, komponent tərkibi və s. [30; s.85-86].

N.Pənahov və Ə.Məlikov qeyd edirlər ki, “Bu tədqiqatın aparılması üçün tədqiq olunan rekvizitlərdəki cizgilərin xassələrindən (rəng, morfologiya, işıq şüalanmasını udmaq və ya əks etdirmək qabiliyyəti, lüminessensiya, komponent tərkibi), həmçinin kağızın keyfiyyətindən (yapışma dərəcəsi, sıxlıq, səthin hamarlığı), yazı alətlərin keyfiyyətindən və çap qurğularının keyfiyyətindən asılı olaraq müxtəlif metodlar tətbiq oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, kəşifən cizgilərin xassələrində nə qədər böyük fərqlər olarsa, onların icra ardıcılığı bir o qədər uğurla aşkarlana bilər” [2; s.79].

Hər bir konkret ekspertiza icraatında tədqiq edilən rekvizitlərin xassələrindən asılı olaraq müxtəlif metodlar tətbiq olunur. Bundan başqa, dövrüyyədə olan yazı vasitələrinin, həmçinin yazı materiallarının dəyişməsi nəzərə alınmaqla bu ekspertiza icraatı qarşısında duran məsələlərin həllinin mövcud metodlarının daima təkmilləşdirilməsi və yeni tədqiqat metodlarının işlənilib hazırlanması zəruriliyi də yarana bilər. Bu məsələlərin effektiv həlli həmçinin avadanlıq bazasının təkmilləşdirilməsi, müasir texniki təminat sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsindən də asılıdır [30; s.85-87].

Hazırda diyircəkli qələm pastası, mürəkkəb, ştempel boyası, rəqmsal çap qurğuları və s. kimi müxtəlif alət və ləvazimatlarla icra olunan rekvizitlərin hazırlanması vaxtının müəyyən edilməsinin bir sıra metodikaları mövcuddur. Hər bir konkret ekspert tədqiqatında bu və ya digər metodikalardan, metodlar kompleksindən istifadə imkanları yoxlanılan sənədin hazırlanması dövründən, müqayisəli tədqiqat nümunələrinin olmasından, yazı materiallarının xüsusiyyətlərindən, sənədlərin saxlanma şəraitlərindən və digər amillərdən asılıdır [7; s.83- 84].

Bir sıra xarici ölkələrin aparıcı ekspertiza idarələrinin təcrübəsi göstərir ki, sənədlərin

rekvizitlərinin icra olunmasının nisbi vaxtının, bu rekvizitlərin icra edilməsinin xronoloji ardıcılığının müəyyən edilməsi zamanı əsasən aşağıdakı metodlardan istifadə olunur: mikroskopik metodlar; spektral analiz metodları; üzünü çıxarma metodları (məsələn, nəmli üzünü çıxarma); adsorbsiya-lüminesent metod; skanlaşdırıcı elektron mikroskopiya metodu; profiləşdirmə metodu və s. S.E.Kozakova və M.P.- Koşmanov qeyd edirlər ki, kəşifən cizgilərin tədqiqi probleminə həsr olunmuş kriminalistik ədəbiyyatda cizgilərin icra olunma ardıcılığı haqqında faktiki məlumatları əldə etməyə imkan verən çoxsaylı metodlar təsvir edilmişdir. Ekspert təcrübəsinin analizi göstərir ki, sənədlərin rekvizitlərinin icra olunmasının xronoloji ardıcılığını müəyyən etməyə imkan verən ən effektiv metodlar qismində çox zaman aşağıdakılar qeyd olunur: mikroskopiya; spektral analiz; üzünü çıxarma; adsorbsiya- lüminesent metodu və s. Müəlliflərin fikrincə, metodların sayca çoxluğu onunla şərtlənmişdir ki, ayrıca götürülmüş heç bir metod tam şəkildə etibarlı nəticələr əldə etməyə imkan vermədiyindən kompleks metodlardan istifadə zərurəti yaranır [28; s.235].

Qeyd olunan bu metodların əsas xüsusiyyətlərini, mahiyyət və məzmununu nəzərdən keçirək.

Mikroskopik metodlar sənədlərdə rekvizitlərin icra olunma ardıcılığının təyini üzrə məsələlərin həlli zamanı son vaxtlara qədər əsasən ilkin tədqiqat metodu kimi tətbiq edilirdi. Hesab olunurdu ki, mikroskopik metodlarla yalnız az sayda cizgilər qrupunun icra olunma ardıcılığını müəyyən etmək mümkündür. Bu metodun çatışmayan cəhəti kimi onun yalnız bəzi yazı materiallarına münasibətdə tətbiq oluna bilməsi göstərilir. Xüsusi ədəbiyyatda da mikroskopik metodun obyektlərin ilkin tədqiqində, kəşifən cizgilərdən biri elektrofotoqrafik üsulla icra olunduqda tətbiqinin mümkünlüyü, digər hallarda isə istifadəsinin mümkünsüzlüyü qeyd olunur [2; s.80].

M.V.Toropova optik mikroskopiya metodunun aşağıdakı zəruri şərtlər daxilində tətbiqinin mümkünlüyünü qeyd edir:

1) rekvizitlərin biri (cizgi, cizginin fraqmenti, ayrıca mikrohissəcik) qara rəngdə olmalı və görünən diapozonda işığı bərabər udmalıdır;

2) bir cizginin (cizgi fraqmentinin, mikrohissəciyin) digərinin üzərinə düşdüyü halda cizgilərin hetoregenliyi saxlanılmalıdır [30; s.93].

Son 10-15 ildə optik mikroskopiya-nın imkanları əhəmiyyətli şəkildə genişlənmişdir ki, buna da daha güclü işıq mənbələrinə – lazerlərə keçid, həmçinin mikroskop altında müşahidə olunan təsvirin vizuallaşdırılması və rəqəmsal qeydiyyatı sistemlərinin yaradılaraq təcrübədə tətbiqi kömək etmişdir. Bu üsul işıq şüalanmasının təsiri altında cizginin səthində optik dalğa effektlərinin (ışığın interferensiyası və difraksiyası) müşahidə olunmasına əsaslanır. Metodun müsbət cəhətlərinə tətbiqin sadəliyi, habelə onun qeyri-dağıdıcı metodlara aid olduğu göstərilə bilər [28; s.235].

Adosorbsiya-lüminesent metodunun işlənilib hazırlanmasına artıq XX əsrin 70-ci illərindən böyük diqqət yetirilməyə başlanmışdır [11; s.15-29]. 80-90-cı illərdə V.İ.Fruletov tərəfindən bu növ ekspertiza icraatında tətbiq edilmək üçün xüsusi adsorbsiya-lüminesensiya metoduna əsaslanan ekspert tədqiqatının elmi-nəzəri əsasları işlənilib hazırlanmışdır [37].

Lüminesent analiz metodu qeyri-bircins yazı materiallarının cizgilərinin lüminesent xassələrindəki fərqlərin tədqiqi və qeydə alınmasına əsaslanmışdır. Görünən lüminesensiyanın müşahidə edilməsi üçün sənədin hissəsi filtrasiyadan keçmiş ultrabənövşəyi şüalarla işıqlandırılır. Spektrin qırmızı və yaxın infraqırmızı zonalarında lüminesensiya mənzərəsinin öyrənilməsi üçün kəsişmə sahəsi göy-yaşıl şüalarla işıqlandırılır, alınmış mənzərə rəqəmsal video-daxil etmə qurğularının köməyi ilə və ya xüsusi fotomateriala işıq filtrindən foto çəkiliş vasitəsilə vizuallaşdırılır [22; s.174].

Xüsusi ədəbiyyatda adsorbsiya-lüminesent metodun adsorbsiya vəziyyətində olan rəngləyici maddələrin intensiv şəkildə lüminesensiya etmək qabiliyyətinə əsaslandığı göstərilərək qeyd olunur ki, “eyni rəngdə və köçürmə xüsusiyyətlərində olan, lakin tərkibinə görə

bir-birindən fərqli rekvizit materiallarını fərqləndirməyə imkan yaradır. Metod sənədi zədələmək xüsusiyyətinə malikdir” [2; s.81-82]. Ədəbiyyatda həmçinin, “zaman keçdikcə yazı materiallarının lüminesensiyasının əhəmiyyətli dərəcədə zəifləməsi müşahidə olunan mənzərənin qiymətləndirilməsini çətinləşdirdiyi” [30; s.96] də göstərilir.

Nəmli üzünü çıxarma metodu XX əsrin 60-cı illərinin sonlarından başlayaraq uzun müddət sənədlərdə müxtəlif rekvizitlərin icra olunma ardıcılığının təyini üzrə ekspert məsələlərinin həllində əsas metod kimi çıxış etmişdir. RF-da V.B.Daniloviç və A.A.Onişenko tərəfindən üzü çıxarma metodunun tətbiqinin ümumi metodiki sxemi işlənilib hazırlanmışdır [14; s.18-28]). N.Pənahov və Ə.Məlikov metodun mahiyyətini açıaraq yazırlar ki, “Nəmli üzünü köçürmə – müxtəlif rəngləyici maddələrin onların tərkib hissələrinin həll edilmə xüsusiyyətindən asılı olaraq müxtəlif şəkildə köçürmə qabiliyyətinə əsaslanır. Bu metodun mahiyyəti rəngləyici maddənin qəbuledici səthə mexaniki və ya fiziki-kimyəvi köçürməsindən ibarətdir. Mexaniki köçürmədə adsorbent kimi yapışqan lentdən, plastilin, polimer pasta, daktiloplyonka və sair istifadə edilə bilər. İki kəsişən cizgi arasında yuxarı cizgi arasıkəsilməz iz buraxır, aşağı cizgi isə kəsilir” [2; s.81]. Metodun sənədi zədələmək xüsusiyyətinə malik olması da qeyd olunmalıdır.

Qeyd edək ki, üzünü çıxarma metodu ilə tədqiqatların ən mürəkkəb mərhələsi tədqiqatın hansı şərtlər altında aparılmasının, adsorbentin, həlledicinin, təmasın davam etmə vaxtının, təmas zamanı basma dərəcəsinin və s. seçilməsidir. Bundan başqa, üzünü çıxartma metodu qismən dağıdıcı metoddur və onun tətbiqi tədqiq olunan kəsişmə sahələrinin ilkin xassələrinin dəyişməsinə gətirir [30; s.98].

Cizgilərin icra olunma ardıcılığının müəyyən edilməsi üçün skanedici elektron mikroskopiya metodunun tətbiqi üzrə tədqiqatlar Qərbi Avropa ölkələrində XX əsrin 70-ci illərinin sonundan aparılmağa başlanmışdır. 80-ci illərin əvvəllərində skanedici elektron mikroskopiya metodunu tətbiq etməklə kəsişmə sahələrində cizgilərin tədqiqi əsasında rekvizitlərin icra olunma

ardıcılığının müəyyən edilməsi metodlarının işlənilib hazırlanmasına istiqamətlənmiş elmi tədqiqatlar aparılmağa başlanmışdır. XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq uyğun tədqiqatlar RF FMEM-də də aparılmağa başlanmışdır. E.R.Komarkova kəşimənin hetoregen sahələrinə cizgilərin (yazı makinalarında, matrisa tipli printerdə və ya üzçixarma kağızı vasitəsilə icra olunmuş, müxtəlif yazı ləvazimatları-diyircəkli qələm pastaları, qələmlər, mürəkkəblər ilə yerinə yetirilmiş mətnlərdə) icra olunma ardıcılığının müəyyən edilməsi zamanı bu metodun tətbiqinin yaxşı nəticələr verdiyini göstərir. Eyni zamanda, müəllif, kəşimənin homogen sahələrində cizgilərin icra olunma ardıcılığının müəyyən olunması üçün skanedici elektron mikroskopiya metodunun birmənalı nəticələr vermədiyini də vurğulayır [18]. RF-nın ekspertiza laboratoriyalarında bu metod ilk növbədə elektron mikroskopların bahalıq səbəbindən geniş tətbiqini tapmamışdır. N.Pənahov və Ə.Məlikovun qeyd etdikləri kimi, “Skanedici elektron mikroskopu – heterogen kəşimə sahə olduqda (məsələn, bir cizgi printerdə çap olunmuş mətn olduqda, digər qələmlə icra olunduqda) tətbiq olunur. Kəşimə cizgilərin tərkibi oxşar olduqda tətbiq olunmur, həmçinin cihaz çox bahalıdır”(2, s.79-80).

Lakin Qərbi Avropa ölkələrində, xüsusən də Almaniya, Niderland, İsveçrə, Fransa və Böyük Britaniyada skanedici elektron mikroskopiya metodu geniş tətbiq olunur, bu metodun yeni variantları yaradılır, mövcud olan metodiki yanaşmalar təkmilləşdirilir. Mütəxəssislər bu metodu kifayət qədər obyektiv hesab edərək onun əsas çatışmazlığının analizini keçirilməsi üçün sənədin kəşimə cizgilərin əks olunduğu hissəsinin kəsilməsi zəruriliyindən ibarət olduğunu qeyd edirlər(12; 18).

Profilometriya metodu aydın ifadə olunmuş relyefə malik olan kəşimə cizgilərin icra ardıcılığının müəyyən olunması məqsədilə XX əsrin 70-ci illərinin sonunda işlənilib hazırlanmışdır [8; s.106-109]. “Lazer profilometriyası – yazı cihazının kağız üzərində relyefli qabarıq iz buraxma xassələrinə əsaslanır. İzdə yazı alətinin kağıza təsiri nəticəsində formalaşmış şırımların

xarakteri, forması, eni və dərinliyi öyrənilir. Kəşimə cizgilərdə basma izləri olduqda tətbiq olunur” [2; s.79].

Təcrübənin göstərdiyi kimi, cizgilərin icrası zamanı basma zəifdirsə və ya qeyri-bircinsdirsə, alınmış profiloqramlar üzrə cizgilərin icra olunma ardıcılığını müəyyən etmək çətindir [28; s.242-243].

3D-texnologiyalara əsaslanan lazer profilometrlərin meydana gəlməsi ilə profilometriya metodu kağızın əks tərəfində basma izlərinə görə kəşimə əlyazma cizgilərin yerinə yetirilmə ardıcılığının təyini üzrə məsələlərin həllində yeni imkanlar yaratmışdır. 3D-təsvirlərin alınması imkanları müşahidə olunan mənzərənin qiymətləndirilməsini sadələşdirsə də, bu metodun tətbiqində mövcud olan məhdudiyyətlər əvvəlki kimi dəyişməmişdir [12; s.101].

İnfraqırmızı-Furye spektroskopiya metodları kəşimə cizgilərin rəng maddələrinin spektral xarakteristikalarının (şüaları əks etdirmə və ya udma qabiliyyəti) müqayisəsinə əsaslanır(28, s.244). “Spektral analizi – yazı materiallarının spektral xarakteristikasının fərqli olmasına əsaslanır. Bu metoddan istifadə etdikdə, tədqiq olunan obyektin əsas xarakteristikası əksətdirmənin intensivliyinin dalğanın uzunluğundan asılılığını göstərən spektral əyridir. Kəşimə sahəsi və araşdırılan cizgilərin spektral xarakteristikasının müqayisəsi bəzi hallarda onların icrasının ardıcılığı ilə bağlı məsələnin həllinə imkan yaradır” [2; s.81].

Qərbi Avropa ölkələrində sənədlərin texniki ekspertizası sahəsində bu metoddan geniş istifadə olunur. Məsələn, Macarıstanın Məhkəmə Ekspertizası İnstitutunda kəşimə cizgilərin icra ardıcılığının təyini üçün İnfraqırmızı-Furye-spektroskopiya metodundan istifadə edilir [10; s.164-166]. Bruker HÜPERION 2000 mikroskopu ilə təchiz olunmuş Vertex 70 (Bruker) İnfraqırmızı-Furye-spektrometri vasitəsilə nəzərdən keçirilən məsələnin həlli üçün cizgilərin vurulması üçün istifadə olunmuş rəng maddələrinin ayrı-ayrı spektrləri vizual rejimdə qeydə alınır. Sonra isə onların kəşimə nöqtəsində spektri çıxarılır. Bu spektr əvvəl alınmış rəng maddələrinin spektrləri ilə müqayisə

olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, İnfraqırmızı-Furye-mikroskopıya metodu istər çap, istərsə də əlyazma mətnlərinin kəşşən cizgilərinin icra ardıcılığını müəyyən etməyə imkan verir. Bu metodun üstünlükləri sırasında tətbiqinin sadəliyi və alınmış nəticələrin obyektivliyi qeyd olunmalıdır [7; s.91]. Bundan başqa bu metodun dağıdıcı olmaması da xüsusi olaraq vurğulanmalıdır.

Bu metodoloji yanaşmanın bir sıra variantları və yeni üsulları da mövcuddur. Onlardan biri 2008-ci ildə Sidney Universitetinin alim-tədqiqatçıları və ölkənin məhkəmə ekspertləri tərəfindən FTS7000 spektrometrinin və UMA600 mikroskopunun daxil olduğu “Digilab Stingraü qurğusunda diyircəkli qələm pastaları ilə yerinə yetirilmiş sənədlərdə rekvizitlərin icra olunma ardıcılığının təyini məsələlərinin həlli üçün təklif olunmuşdur [30; s.102]. V.B.Daniloviç yazır ki, metod tətbiq edilərkən yaxşı nəticələr yalnız toner cizgiləri və diyircəkli qələm pastaları ilə icra olunmuş cizgilərin kəşşmə sahələrinin tədqiqi zamanı əldə edilmişdir [12].

Kriminalistik ədəbiyyatda rekvizitlərin icra olunmasının xronoloji ardıcılığının, yəni sənədlərin hazırlanmasının nisbi vaxtının müəyyən olunması üçün kəşşən cizgilərin tədqiqinin qeyd olunan metodları ilə yanaşı, həmçinin diffüz-üzçixarma metodunun, stereomikrofotocəkiliş metodlarının, radioaktiv indikatorlardan istifadəyə əsaslanan metodların və digərlərinin də mahiyyət və məzmunu, istifadə imkanları, müsbət və mənfi tərəfləri nəzərdən keçirilərək araşdırılmışdır [9; s.18-20].

Texnologiyaların inkişafı, şüalanma mənbəyi qismində lazer şüası çıxış edən atom mikroskoplarının meydana gəlməsi bu sahədə yeni metodiki yanaşmaların da işlənilib hazırlanmasına təkan vermişdir [18].

Xarici ölkələrin bu sahədə ekspert təcrübəsini təhlil etsək görürük ki, məhkəmə ekspertiza icraatında yeni texniki vasitələrin, elmi-texniki tərəqqinin ən müasir nailiyyətlərinə əsaslanan cihaz və avadanlıqların tətbiqi sənədlərin rekvizitlərinin icra olunma ardıcılığının müəyyən olmasında da yeni imkanlar yaradır. Qeyd edək Azərbaycanda da analogi meyllər müşahidə

olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin sənədlərin texniki ekspertizası şöbəsində mikroskop, spektrometr, habelə 532 mm və 785 mm dalğa uzunluqlu iki ədəd lazerdən ibarət “Alpha 300 Access” Mikroskoplu konfokal raman spektrometri sənədlərin texniki ekspertiza icraatı sahəsində yaranan bir sıra məsələlərin, o cümlədən sənədlərin rekvizitlərinin icra olunma ardıcılığının müəyyən edilməsində istifadə oluna bilər. Qurğu, xüsusi proqram təminatı vasitəsilə idarə olunur. Tədqiqatlar və alının nəticələrin analizi bu proqram təminatı vasitəsilə həyata keçirilir. Proqram təminatına nəticələrin (spektrlərin) müqayisəli analizini aparmaq üçün Yaponiyanın “ST Capan” şirkətinin “Raman Forensic” spektrlər kitabxanası (1993 spektrlərdən ibarətdir) daxildir. Spektrometrin müsbət cəhətləri sırasında maddi sübutlara, yəni sənədlərə zərər vermədən tədqiqatları aparmağa imkan verdiyi də qeyd oluna bilər. Cihaz sənədlərinin mətninin icra olunduğu müxtəlif növ qələm mürəkkəblərinin, ştempel boyaların, printerlərin toner və mürəkkəblərin diaqnostik və eyniləşdirmə tədqiqatını aparmağa imkan verir. Eyni zamanda bu kompleks vasitəsilə sənədlərin kəşşədiyi rekvizitlərin (məsələn, çap mətni və imza) icra ardıcılığını müəyyən etmək mümkündür. N.Pənahov və Ə.Məlikov qeyd olunan ekspertiza məsələlərinin həllində xüsusi kompüter qrafik təminatından istifadə etmənin mühümlüyünü də göstərir və yazırlar ki, “Kompüter qrafik proqram təminatı vasitəsilə kəşşən cizgilərin tədqiqatı müasir texnologiyanın tətbiqi nəticəsində istifadə olunur. Proqram rekvizitlərin kəşşən sahələrində ilkin və sonradan icra olunmuş cizgiləri xüsusi riyazi çevrilməsi əsasında müəyyən etməyə imkan yaradır. Kəşşən hissələr skaner vasitəsilə rəqəmsal şəkildə kompüterə ötürülür, bundan sonra “Project” proqram təminatını istifadə etməklə kəşşən hissələr emal olunur və müvafiq əməliyyatlar aparılaraq nəticəyə gəlinir” [2; s.83].

RF-nın dövlət ekspertiza idarələrində sənədlərin hazırlanması vaxtının müəyyən edilməsi bir sıra metodikalar əsasında həyata keçirilir. Məsələn, Rusiya Ədliyyə Nazirliyinin

FMEM-nin mütəxəssisləri tərəfindən işlənilib hazırlanmış və qurumun elmi-metodiki şurası tərəfindən ekspert tədqiqatları metodikalarının reyestrinə daxil edilmək üçün tövsiyə olunmuş metodikalar qismində aşağıdakılar göstərilə bilər:

1) Kəşifən cizgilərdə uçucu həlledicilərin nisbi tərkibinə görə sənədlərin rekvizitlərinin icra olunma vaxtının müəyyən edilməsi metodikası. Metodika yoxlanılan zaman intervalllarında cizgilərin təbii köhnəlmə (sənədin işığın daxil olmadığı və otaq temperaturuna yaxın olan şəraitlərdə saxlanma şərtlərində) prosesinin öyrənilməsinə əsaslanmışdır [24; s.129].

2) Əlyazma mətnlərinin cizgilərinin icra olunma vaxtının təyini üzrə metodiki tövsiyələr (metodiki tövsiyələr V.N.Aqinski tərəfindən hazırlanmışdır) [17; s.52-53]. Qeyd edək ki, E.A.Trosmanın rəhbərliyi altında SSRİ ƏN Ümumittifaq elmi-tədqiqat məhkəmə ekspertizası institutunun (hazırda RF ƏN-nin Federal MEM) ekspertlər kollektivi tərəfindən XX əsrin 80-90-cı illərində diyircəkli qələm pastaları ilə icra olunmuş qeydlərin yerinə yetirilmə vaxtının müəyyən edilməsi metodikası işlənilib hazırlanmışdır. Bu metodika digər modifikasiyada elə həmin illərdə SSRİ DİN-nin Ekspert Kriminalistik Mərkəzinin eksperti olan V.N.Aqinski tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Sonrakı illərdə metodika daima inkişaf etdirilərək təkmilləşdirilmişdir. Hazırda bu metodika təkcə diyircəkli qələm pastalarının deyil, həm də gel mürəkkəblərinin, ştampel boyalarının, şırnaqlı printer cizgilərinin tədqiqi üçün istifadə olunur [5; s.80- 86].

Eyni zamanda RF-da sənədlərin rekvizitlərinin icra olunma vaxtının müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli üçün istifadəsi mümkün olmaqla, aprobasiyadan keçən və ekspert təcrübəsində istifadəsi tövsiyə olunan metodların az olduğu da qeyd olunmalıdır.

RF-da spektrofotometriya metodundan istifadə etməklə sənədlərin rekvizitlərinin icra olunma vaxtının təyini üzrə bir sıra metodikalar patentləşdirilmişdir (məsələn, patent RU 2424502 J1 və RÜ 2533315 J1 nömrəli patentlər). Məhz bu metodikalara əsaslanaraq RF-da qeyri-dövlət ekspertiza müəssisələrinin ekspertləri bu növ

ekspertizalar aparır və rəylər verirlər [16; s.92].

Qeyd edək ki, Rusiyada məhkəmə ekspertizası və kriminalistika sahəsində bir sıra nüfuzlu alimlər bu metodikaların elmi cəhətdən əsaslı olmadığını sübut etməyə yönəlmiş arqumentlər gətirmiş, bu məsələlərlə bağlı məqalələr də yazmışlar [20; s.21]. Həmçinin, ölkənin dövlət məhkəmə ekspertiza idarələrinin ekspertləri də metodikaların elmi cəhətdən əsaslı olmaması, əldə olunmuş nəticələrin isə mötəbərlik tələbinə uyğun gəlməməsi ilə bağlı mənfi rəylər vermişlər [16; s.92].

Bu tip metodikaların əsasında duran prinsipial səhvlərdən biri onun müəlliflərinin qısa bir zaman kəsiyində (1-2 həftə) xüsusi cihazlardan (spektrofotometrdən) istifadə etməklə sənədlərin saxlanma şəraitindən asılı olmayaraq praktiki olaraq istənilən cizgilərin rəng xarakteristikalarının (rəng koordinatlarının) dəyişməsinə aşkar etməyin mümkünlüyünə əmilikləri ilə bağlıdır. Müxtəlif rəngləyici maddələrin xassələrini bilən mütəxəssislər üçün belə müddəanın əsassızlığı aydındır. Məlum olduğu kimi, yalnız bəzi rəngləyicilər işığın və ya digər xarici amillərin təsiri altında tez sola bilirlər [25; s.63-69]. Lakin metodikanın məzmunundan göründüyü kimi, onda nə rəng maddələrinin tərkibinin, nə də xarici mühitin təsiri xüsusiyyətləri nəzərə alınmır. Metodikanın müəllifləri hesab edirlər ki, “cizgilərin rənginin solmasının dinamikası” loqarifmik funksiya ilə təsvir olunur. Belə bir nəticə isə ən azı mübahisəli olmaqla eksperimental tədqiqatlar əsasında təsdiqini tələb edir. Prinsipial səhvlərdən biri də model cizgilərin seçiminin metodologiyası ilə bağlıdır. Həmçinin, daha bir metodiki səhv universal həlledici qismində metanolun götürülməsidir. Halbuki hazırda kriminalistika və məhkəmə ekspertizası sahəsində aparıcı elmi mərkəzlərin əksəriyyətində yazı materiallarında istifadə olunan rəngləyicilərin tədqiqi zamanı universal həlledicisi kimi dimetilformamiddən istifadə olunur [16; s.93].

E.R.Rossinskayanın qeyd etdiyi kimi, bu tip metodikalarda ekspert metodikasına xas olan əsas cəhətlər – elmilik, dəqiqlik və metodikanın tətbiqi zamanı alınmış nəticələrin mötəbərliyi

kimi xüsusiyyətləri axtarmaq əbəsdır [23; s.119-121].

Son illərdə kəşifən cizgilərin tədqiqi əsasında sənəd rekvizitlərinin icra olunmasının xronoloji ardıcılığının müəyyən edilməsinə istiqamətlənmiş tədqiqatlara diqqət xeyli artmışdır. Bu da səbəbsiz deyildir. Belə ki, sənədlərin texniki-kriminalistik ekspertizasının inkişafının müasir mərhələsində bu məsələnin həlli öz aktuallığını itirməməklə yanaşı, həm də ekspertiza nəzəriyyə və təcrübəsi qarşısında duran mühüm problemlərdən birinə çevrilmişdir.

Avropanın aparıcı ekspertiza idarələrinin mütəxəssisləri tərəfindən belə metodikaların işlənilib hazırlanması və məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinə tətbiqi üzrə elmi tədqiqatlar aparılır, problemin ayrı-ayrı aspektlərinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-praktiki konfranslar keçirilir, dəyirmi masalar və seminarlar təşkil edilir. Məsələn, 2006-cı ilin sentyabrında Niderlandın Haaqa şəhərində keçirilən və 34 ölkədən olan ekspertlərin iştirak etdiyi “Müasir texnologiyalar; sənədlərin ekspertizası” IV beynəlxalq konfransda qeyd olunmuşdur ki, hazırda sənədlərin hazırlanma vaxtının müəyyən edilməsi ilə bağlı təklif olunan metodikalar sırasında yalnız termodesorbsiya və qaz xromatoqrafiyası və ya xromatoqrafiya-kütlə-spektrometriyası vasitəsilə yazı materiallarının tərkibinin müəyyən edilməsinə əsaslanan metodika mübahisə doğurmayan və mötəbər metodika hesab oluna bilər. Buna görə də, fikrimizcə, Qərbi Avropanın

aparıcı ekspertiza idarələrinin bu sahədə təcrübəsinin monitorinqi və müsbət nəticələrin implementasiyası zəruri hesab edilməlidir [17].

Beləliklə, təhlil göstərir ki, sənədlərin rekvizitlərinin icra olunmasının xronoloji ardıcılığının müəyyən edilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli üçün hazırda müəyyən metodlar işlənilib hazırlanmış, metodoloji baza formalaşmağa başlanmışdır. Lakin tövsiyə olunan metodların yalnız müəyyən şərtlər daxilində effektiv olduğu da qeyd olunmalıdır. Bundan başqa, tədqiqat nəticələrinə bir sıra obyektiv amillərin də mənfi təsir göstərdiyi nəzərə alınmalıdır. Ona görə də bu məsələ, yəni sənədlərin rekvizitlərinin hazırlanmasının nisbi vaxtının müəyyən edilməsi məsələsi indiyə qədər öz aktuallığını itirməmişdir. Avropa ölkələrində bu istiqamətdə aparılan elmi-tədqiqat işləri əsasən aktual ekspert məsələlərinin həlli üçün ən yeni və qabaqcıl texnologiyaların, müasir texniki vasitələrin tətbiqi imkanlarının öyrənilməsinə yönəldiyi də diqqətdən qaçırılmamalı, bu sahədə müsbət təcrübə, effektiv metodoloji yanaşmaların tətbiqi imkanları öyrənilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Cavadov F.M., Səlimov K.N., Abbasova İ.S., Mustafayev M.H. və b. Məhkəmə ekspertizası. Dərslik. Bakı, 2018.
2. Məlikov Ə., Pənahov N. "Sənədlərin məhkəmə-texniki ekspertizasının təyini və aparılması". Metodik vəsait. Bakı, 2018.
3. Məhkəmə ekspertizası qarşısında qoyulan sualların nümunəvi siyahısı. Bakı, 2005.
4. Məhkəmə ekspertizası. Sxəmlər albomu. Bakı, 2007.
5. Агинский В.Н. Установление давности выполнения штрихов рукописных текстов. Методические рекомендации. М.: ЭКЦ МВД России. 1997.
6. Аминев Ф.Г. Проблемы установления давности выполнения реквизитов документов//Материалы всероссийской межведомственной научно-практической конференции (г.Саратов, 29-30 октября 2008г.)/Под ред. П.В.Бондаренко, Н.В.Тюриной, Н.А.Соклаковой. Саратов, 2008.
7. Барина О.А. Криминалистические исследования реквизитов документов, нанесенных современными материалами письма: теоретические и прикладные аспекты. Дисс...к.ю.н. Волгоград, 2015.
8. Василевский А.Н., Сахарова Е.А., Фефилятьев А.В. Некоторые возможности профилографического исследования пересекающихся штрихов//Труды ВНИИСЭ. М., 1971. Вып.3.
9. Викторова Л.Н., Сафроненко Т.И., Юркова И.С. Исследование пересекающихся штрихов. М., 1978.
10. Галл Т., Кароли А., Сандор Ю. Определение последовательности выполнения пересекающихся штрихов методом Фурье ИК-НПВО микроскопии//Теория и практика судебной экспертизы. 2006. №2.
11. Гусев А.А. Саванов Л.П. О возможности определения последовательности нанесения пересекающихся штрихов//Экспертная техника. М., 1979. №23.
12. Данилович В.Б. Анализ причин мешающих решению задачи по установлению хронологической последовательности нанесения пересекающихся штрихов реквизитов документов//<http://www.epcr.ru/upload/iblock/6c9>.
13. Данилович В.Б. К вопросу об исследовании пересекающихся штрихов, один из которых выполнен электрофотографическим способом//Экспертная практика. 2004. №56.
14. Данилович В.Б., Онищенко А.А. Исследования пересекающихся штрихов. Ч.1: Общая схема, методы и частные методики исследования. М., 2003.
15. Данилович В.Б., Онищенко А.А. Современные возможности установления хронологической последовательности выполнения пересекающихся штрихов//Криминалистика. XXI век.: материалы науч.-практ. конф. М., 2001. Ч.1.
16. Ещенко А.В. О недостоверности некоторых заключений экспертов по вопросам о давности (времени) выполнения реквизитов документов//Теория и практика судебной экспертизы. 2017. Том. 12, №1.
17. Жижина М.В., Данилович В.Б. Методическое обеспечение проведения экспертного исследования в целях установления давности выполнения реквизитов документов: проблемы экспертной и судебной практики//Теория и практика судебной экспертизы. Томи.16. 2021. №4.
18. Комаркова Э.Р. Установления относительной давности выполнения реквизитов в документах//<http://www.sudex.pro/articles/1830/>.
19. Корухов Ю.Г. Соотношение криминалистической экспертной диагностики и рас-

позавания//Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях//Материалы международной научно-практической конференции. М., 2007.

20. Лютов В.П., Лютова Л.В. Критический анализ методики установления абсолютной давности выполнения реквизитов документов по выцветанию их реквизитов//Энциклопедия судебной экспертизы. 2015. №1(5).

21. Майер А.Ф. О научной недостоверности методики установления давности документов по динамике выцветания штрихов//Энциклопедия судебной экспертизы. 2014, №2(4).

22. Попов В.Л. Курс лекций по дисциплине «Технико-криминалистическая экспертиза документов». М., 2015.

23. Россинская Е.Р., Галяшина Е.И., Зинин А.М. Теория судебной экспертизы (Судебная экспертология). М., 2016.

24. Скоромникова О.А., Юрова Р.А., Степаненко Е.А. Актуальные проблемы применения методики «Определение давности выполнения реквизитов в документах по относительному содержанию в штрихах летучих растворителей»//Теория и практика судебной экспертизы. 2018. Том 13, №3.

25. Состав и свойства материалов письма. Справочное пособие для экспертов. М., 1989.

26. Судбено-техническая экспертиза документов. Особенная часть. Вып.3. РФЦСЭ. М., 1993.

27. Теория и практика судебной экспертизы в гражданском и арбитражном процессе: научно-практическое пособие/Под ред. Д.ю.н., проф. Е.Р.Россинской. М., 2006.

28. Технико-криминалистическая экспертиза документов: Учебник/Под ред. В.Е.Ляпичева, Н.Н.Шведовой. Волгоград, 2005.

29. Тихонова В.И., Захарова Т.А. Проблемные вопросы установления относительной давности выполнения реквизитов документа, нанесенных при помощи современных средств и материалов письма//Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы. Минск, 2011. №2(30).

30. Торопова М.В. Криминалистическая экспертиза установления относительной давности выполнения реквизитов документов. Дисс. к.ю.н. М., 2014

SOME METHODOLOGICAL ISSUES OF DETERMINING THE CHRONOLOGICAL SEQUENCE OF EXECUTION OF DOCUMENT REQUIREMENTS

ULVIYA MEHDIYEVA

Senior consultant (scientific secretary) of the Department
of Scientific Research and Methodological Work of the
Forensic Expertise Center of the Ministry of Justice

SUMMARY

In the article, some relevant scientific-methodical, methodological issues of determining the chronological sequence of the document preparation time and the execution of document requisites have been reviewed and analyzed. It has been shown that the determination of the time of preparation of documents and the chronological sequence of the execution of document requirements is one of the most complex and sometimes impossible issues of the technical and forensic research of documents. In the course of the technical examination of the documents aimed at determining the relative time of the preparation of the documents and the chronological sequence of the implementation of its requirements, it was shown that methods such as microscopic, adsorption-luminescent, wet surface removal, scanning electron microscopy, profilometry, infrared-Fourier spectroscopy and skin are used, the nature and contents of methodical and methodological approaches were disclosed, their advantages and disadvantages were noted. It was considered necessary to monitor the experience of the leading expertise offices of Western Europe in this field and to implement the positive results.

BELGE GEREKSİNİMİNİN YÜRÜTÜLMESİNİN KRONOLOJİK SIRASININ BELİRLENMESİNE İLİŞKİN BAZI METODOLOJİK KONULAR

ULVIYA MEHDIYEVA

Adalet Bakanlığı Adli Uzmanlık Merkezi
Bilimsel Araştırma ve Metodolojik Çalışma
Dairesi Kıdemli Danışmanı (bilimsel sekreter)

ÖZET

Makalede, belge hazırlama süresinin kronolojik sırasını belirleme ve belge gerekliliklerinin yerine getirilmesine ilişkin bazı ilgili bilimsel-metodolojik, metodolojik konular gözden geçirilmiş ve analiz edilmiştir. Belgelerin hazırlanma zamanının ve belge gerekliliklerinin yerine getirilmesinin kronolojik sırasının belirlenmesinin, belgelerin teknik ve adli araştırmalarının en karmaşık ve bazen imkansız sorunlarından biri olduğu gösterilmiştir. Belgelerin hazırlanmasının göreceli süresini ve gerekliliklerin uygulanmasının kronolojik sırasını belirlemeyi amaçlayan belgelerin teknik incelemesi sırasında, mikroskopik, adsorpsiyon-lüminesans, ıslak yüzey giderme gibi yöntemlerin, taramalı elektron mikroskobu, profilometri, kızılötesi-Fourier spektroskopisi ve skin kullanılır. Metodolojik ve metodolojik yaklaşımların mahiyeti ve içeriği açıklanmış, avantaj ve dezavantajları not edilmiştir. Batı Avrupa'nın önde gelen uzmanlık ofislerinin bu alandaki deneyimlerinin takip edilerek olumlu sonuçların hayata geçirilmesi gerekli görüldü.